

УДК 94(37):316.6

DOI: <https://doi.org/10.33216/2220-6310-2021-100-1-185-192>

ВОЛИНЬ В ІСТОРІЇ ПРАВОСЛАВНОГО ПРОСВІТНИЦТВА (1900-1939 рр.): НАУКОВІ РОЗВІДКИ

Г. А. Русин

ORCID 0000-0001-9601-5466

У статті проаналізовано історію православного просвітництва на Волині. Подано, що від початку свого існування Українська церква користувалась широкою автономією. З національно-державницьким рухом зростало й змагання за її незалежність. У ХХ ст. складовою цього процесу був національно-церковний рух на Волині. Православна церква посідає помітне місце в політичному, культурному й соціально-економічному житті українського народу. Тривалий період її роль у формуванні національної ідентичності українців штучно ігнорувалась, хоча церква завжди була вагомим засобом впливу на суспільну свідомість.

Зазначено, що православне духовенство зробило значний внесок у розвиток культурної сфери краю. Велику роль священники відводили підвищенню загального освітнього рівня, моральному вихованню своїх вірян, дослідженню історії своєї батьківщини та пам'яткоохоронній діяльності.

З'ясовано, що зміни режимів, політичних систем не змогли похитнути її авторитет, оскільки з нею асоціювалися духовні почуття людини. В періоди бездержавного існування українського народу церква підтримувала національно-творчі процеси і як суспільна організація з могутньою християнською ідеологією об'єднувала народ.

Значення Православної церкви у національно-політичних процесах усвідомлювала частина української інтелігенції та інших верств, розгорнувши в першій половині ХХ ст. боротьбу за повернення церковній організації національних ознак.

Тому вивчення історії Православної церкви має першорядне значення для відтворення цілісної картини минулого українського народу. Церковним процесам на Волині 20-40-х рр. ХХ ст. належить важлива роль у загальноукраїнському національно-визвольному русі та у відродженні Української держави і церкви.

Знання минулого Української церкви потрібні і для подолання багатьох штучних стереотипів, які перешкоджають формуванню в Україні демократичного громадянського суспільства. Церковно-

історичні дослідження розкривають причини сучасної міжконфесійної напруженості, з'ясовують її витoki і навіть подають варіанти можливих виходів з неї.

Ключові слова: православна церква, просвітництво на Волині, церковні процеси, церковно-парафіяльні школи.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими і практичними завданнями. Актуальність пропонованого дослідження обумовлена насамперед тим, що хоча в останні роки вітчизняні науковці – історики, філософи, релігієзнавці – зробили значний внесок у дослідження реалій релігійно-церковного життя українського православного населення, яке в міжвоєнну добу (1921-1939 рр.) опинилося під владою Польської держави, але через брак та малодоступність багатьох автентичних джерел усе ще залишається багато «білих плям» у висвітленні того, з якими проблемами стикалися православні українці, котрі намагалися надати своїй церкві рис, притаманних їхній духовно-культурній традиції.

Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор. Українська православна церква на Волині 20-40-х рр. найбільш ґрунтовно досліджувалась І. Власовським та Ю. Муликом-Луциком. У працях інших українських, російських та польських істориків ця проблема висвітлена фрагментарно.

Від початку свого існування Українська церква користувалась широкою автономією. З національно-державницьким рухом зростало й змагання за її незалежність. У ХХ ст. складовою цього процесу був національно-церковний рух на Волині.

Невід'ємною складовою розвитку церковно-історичних досліджень була поява праць О. В. Ципіна «История Русской церкви: 1917–1997», який значну увагу приділяв дослідженню Волині.

Помітний внесок у дослідження окремих аспектів відносин між державою і православною церквою у повоєнний період зроблено у працях І. Біласа, О. Гаврилюка, В. Рожка. Особливу цінність становлять монографічні праці В. Барана, В. Борщевича, О. Лисенка, В. Пашенка, які висвітлюють відносини між владою і церквою.

Важливу роль у дослідженні історії православної церкви на Волині відіграють опубліковані документи і матеріали як у церковних, так і державних видавництвах довоєнного і повоєнного періодів.

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується означена стаття. Аналіз законодавчої бази відносин між владою та церквою залишає подвійне враження. З одного боку,

конструювання нової моделі державно-церковних стосунків позитивно позначалося на релігійному житті як Волині, так і всієї України. З іншого – все це дає підстави констатувати складання нової конфесійної ситуації в Україні, зокрема і на Волині, головною ознакою якої було перетворення РПЦ на «державну» церкву, хоча її взаємини з владою не можна вважати паритетним партнерством.

Завдяки науковим дослідженням В. Борщевича (1997), особливо знайомство з документами, колись позначених грифом «Темно» архівних справ, знайдено забуті й замовчувані імена праведників Української Православної Церкви.

Отже, **мета** статті – вивчити та дослідити у наукових розвідках православне просвітництво на Волині.

Методи теоретичні – архівні матеріали та наукові дослідження для розкриття даної проблематики.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. Важливим процесом культурно-національного і духовного відродження держави є пропагування подвижницької діяльності окремих осіб, які сприяли розвитку самосвідомості народу, плеканні його цінностей, віри та традицій (Швалюк, 2014).

Волинь в історії православного просвітництва посідає особливе місце. На території цього краю виступали на захист національних традицій християнства духовно-просвітницькі центри, де постійно проводилася робота у справі просвіти народу. Такими центрами були: Почаїв, Острог, Кременець, Луцьк, Володимир, Четвертня, Дермань, Житомир, Ковель та ін. Починаючи з другої половини XIX століття, в культурно-освітньому розвитку Волинського краю спостерігаються якісно нові явища, пов'язані з радикальними подіями в суспільно-політичному житті імперії. У цей період здійснюються вимушені, половинчасті реформи царського уряду, які, загострюючи політичне життя в країні, все ж тільки «відкривали перед нею шлях для капіталістичного розвитку, можливості деякої демократизації» (Гаврилюк, 2002, с. 160). Зазначені події залишили відбиток на розвитку традицій просвітництва, що «здійснювало вдалі спроби звільнитися з-під жорстокої регламентації і набувало рис діяльності, наближеної до практичних потреб суспільства» (Там само, с. 161).

Така соціально-політична ситуація зумовила відновлення та розвиток братського руху. Політика релігійно-морального впливу на населення шляхом християнської освіти активно впроваджувалась на початку XX століття, оскільки, добре розуміючи, що «майбутнє належить тому, кому належить школа», і, зважаючи на це, навчально-виховний процес

ґрунтувався на релігійних засадах православ'я, а релігійне виховання «мас слугувати основою морального» (Власовський, 1957, с. 187).

Насамперед, варто відзначити внесок православного кліру у розвиток початкової освіти краю. Саме в церковно-парафіяльних школах навчалася більшість селянських дітей. В окремих парафіях подібні школи існували завдяки ентузіазму священників, які самотужки мали вирішувати комплекс проблем, пов'язаних із функціонуванням цих закладів. Разом з цим, маємо факти недбалого ставлення місцевого духовенства до освітньої справи. Тому роль православної церкви у поширенні грамотності серед населення на місцевому рівні насамперед, визначалася особистістю місцевого священника (Сторожук, 2015).

У церковно-парафіяльних школах викладало не тільки православне духовенство, а й представники інших станів. На думку волинського генерал-губернатора, «...через виховання дітей селян в дусі православної церкви церковні школи здійснюють позитивний вплив на релігійно-моральний стан губернії» (Спр. 173, арк.22).

У подібних закладах, крім всього іншого, дітей навчали церковному співу, створювали церковні хори не тільки з дітей, а й з дорослого населення. Зростав авторитет таких закладів освіти серед місцевих жителів. На думку генерал-губернатора, церковно-парафіяльні школи «...все більше і більше завойовують довіру і любов народу» (Спр. 173, арк.23).

В усіх повітах Волинської губернії були повітові спостерігачі, яких призначав архієпископ Волинський та Житомирський із більш підготовлених священників. Інспектори виконували контрольно-наглядову функцію: слідували за будівництвом і ремонтом шкіл, санітарним станом церковних шкіл. Усі церковні школи мали свій номер. За церковними школами здійснювали подвійний належний контроль (Сторожук, 2015).

Однак, якою б недосконалою здавалася б критикам церковно-парафіяльна школа, вона працювала на вирішення головних загально-освітніх і релігійно-виховних завдань у тодішній суспільно-політичній ситуації.

Окремою сторінкою культурно-мистецького життя є діяльність наукових та громадських установ, які здійснювали краєзнавчі дослідження для виявлення та охорони культурних пам'яток Волині. Вагому роль у вивченні минулого Західної Волині, збереженні її культурної спадщини відіграло Волинське товариство краєзнавців і опіки над пам'ятниками старовини, яке було засноване 1927 р. в Луцьку (Кінд-Войтюк, 2008, с. 22).

Висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Отже, на території Волинської губернії православна церква постійно займалася церковно-просвітницькою діяльністю, а саме: відкривала при

парафіях та братствах школи, створювала бібліотеки, відновлювала та зберігала давні пам'ятки православ'я, організовувала різні читання та бесіди, поширювала книги та брошури релігійно-морального змісту.

Культурно-просвітницька робота православного кліру мала чітке політичне забарвлення. У більшості випадків саме офіційна влада заохочувала священників до дослідницької праці.

Православне духовенство теж брало участь у функціонуванні братських бібліотек. За допомогою релігійно-просвітницької літератури, священники прагнули підвищити культурно-моральний рівень населення краю. Крім братських бібліотек, духовне відомство створювало й інші: церковні та монастирські бібліотеки церковно-парафіяльних шкіл. Головним завданням функціонування народних бібліотек була просвіта і релігійно-моральний розвиток населення (Єршова, 2000, с. 77).

Таким чином, значення Православної церкви у національно-політичних процесах усвідомлювала частина української інтелігенції та інших верств, розгорнувши в першій половині ХХ ст. боротьбу за повернення церковній організації національних ознак. Тому вивчення історії Православної церкви має першорядне значення для відтворення цілісної картини минулого українського народу. Церковним процесам на Волині 20-40-х рр. ХХ ст. належить важлива роль у загальноукраїнському національно-визвольному русі та у відродженні Української держави і церкви.

Література

1. Борщевич В. Доля священників УАПЦ Волині у 1944–1950 рр. Луцьк, 1997. 52 с.
2. Власовський І. Нарис історії Української Православної церкви у 4 т., 5 кн. Нью-Йорк, Бавнд-Брук: Укр. Православ. Церква в З.Д.А., 1955-1966. Т. 3.: (XVIII – ХХ ст.). 1957. 390 с.
3. Гаврилюк С. В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX – початок ХХ століття): монографія. Луцьк : РВВ «Вежа», Волинський державний університет імені Лесі Українки, 2002. 532 с.
4. Єршова Л. М. Духовна жіноча освіта на Волині (середина ХІХ – поч. ХХ ст.) *Шлях освіти*. 2000. № 4. С.41-45.
5. Кінд-Войтюк Н. Наукові товариства Другої Речі Посполитої у дослідженні історії та пам'яток Волинського воєводства (1921-1939). *Краєзнавство*. 2008. № 1/4. С. 22.
6. Спр. 173. О враждебном отношении католического духовенства к православию и о мерах укрепления православия в Вольнской губернии., 43 арк.
7. Сторожук І. А. Суспільно-політична та культурно-освітня діяльність духовенства Волинської губернії у 1804–1905 рр.: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 – історія України. Київ, 2015. 240 с.
8. Швалюк І. Роль духовенства в релігійно-церковному та громадському житті Кременецького повіту міжвоєнного періоду. *Наукові записки Тернопільського*

національного педагогічного університету. Серія: Історія. 2014. Вип. 1(1). С. 62–64. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ist_2014_1%281%29__15 (дата звернення: 04.02.2021).

References

1. Borshcheych, V. (1997). *Dolya svyashchenykyv UAPCz Volyni u 1944–1950 rr.* [The fate of the priests of the Ukrainian Autocephalous Orthodox Church in Volyn in 1944–1950], 52. Lutsk (ukr).
3. Vlasovskiy, I. (1957). *Narys istoriyi Ukraïnskoi Pravoslavnoi tserkvy* [Essay on the history of the Ukrainian Orthodox Church] (in 4 vol., Book 5, Vol. 3.: (XVIII – XX st.), 390). New -York, Bavnd-Brük: Ukr. Pravoslav. Tserkva v Z.D.A., 1955-1966 (ukr).
4. Havryliuk, S. V. (2002). *Istorychne pamyatkoznavstvo Volyni, Kholmshchyny i Pidlyashshya* (XIX – pochatok XX stolittya) [Historical monuments of Volhynia, Kholm and Podlasie (XIX - early XX century)]: monografiya, 532. Lutsk: RVV "Vezha", Volyn Lesya Ukraiinka State University (ukr).
5. Yershova, L. M. (2000). *Dukhovna zhinocha osvita na Vol'ni* (seredyna XIX–pochatok XX st.) [Spiritual women's education in Volyn (mid-nineteenth - early twentieth century)]. *Shlyakh osvity*, 4, 41-45 (ukr).
7. Kind-Voytiuk, N. (2008). *Naukovi tovarystva Druhoii Rechi Pospolytoii u doslidzhenni istorii ta pamyatok Volynskoho voyevodstva (1921-1939)* [Scientific societies of the Second Commonwealth in the study of the history and monuments of the Volyn region (1921-1939)]. *Krayeznavstvo*, 1/4, 22 (ukr).
8. Spr. 173. *O vrazhdebnom otoshnenii katolycheskoho dukhovenstva k pravoslaviyu o merakh ukrepleniya pravoslaviya v Volynskoy hubernii* [On the hostile attitude of the Catholic clergy to Orthodoxy and on measures to strengthen Orthodoxy in the Volyn province], 43 ark. (rus).
9. Storozhuk, I. A. (2015). *Suspilno-politychna ta kulturno-osvityna diyalnist dukhovenstva Volynskoi hubernii u 1804 – 1905 rr.* [Socio-political and cultural-educational activities of the clergy of the Volyn province in 1804-1905]. (Candidate of Historical Sciences Thesis), 240. Kyiv (ukr).
11. Shvalyuk, I. (2014). *Rol dukhovenstva v relihiyno-tserkovnomu ta hromadskomu zhytti Kremenetskoho povitu mizhvoyennoho periodu* [The role of the clergy in the religious, ecclesiastical and public life of Kremenets district in the interwar period]. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu*. Seriya: Istorya, 1(1), 62–64. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/NZTNPU_ist_2014_1%281%29__15 (date of appeal: 04.02.2021) (ukr).

ВОЛЫНЬ В ИСТОРИИ ПРАВОСЛАВНОГО ПРОСВЕЩЕНИЯ (1900-1939 гг.): НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ

Г. А. Русин

В статье проанализировано историю православного просвещения на Волыни. Подано, что с начала своего существования церковь Украины пользовалась

широкой автономией. С национально-государственным движением росло и соревнование за ее независимость. В XX в. составляющей этого процесса было национально-церковное движение на Волини. Православная церковь занимает заметное место в политической, культурной и социально-экономической жизни украинского народа. Длительный период ее роль в формировании национальной идентичности украинцев искусственно игнорировалась, хотя церковь всегда была весомым средством влияния на общественное сознание.

Отмечено, что православное духовенство сделало значительный вклад в развитие культурной сферы края. Большую роль священники отводили повышению общего образовательного уровня, нравственному воспитанию своих верующих, исследованию истории своей родины и памятникоохранной деятельности.

Установлено, что изменения режимов, политических систем не смогли поколебать ее авторитет, поскольку с ней ассоциировались духовные чувства человека. В периоды безгосударственного существования украинского народа церковь поддерживала национально-творческие процессы и как общественная организация с мощной христианской идеологией объединяла народ.

Значение Православной церкви в национально-политических процессах осознавала часть украинской интеллигенции и других слоев, развернув в первой половине XX в. борьбу за возвращение церковной организации национальных признаков.

Поэтому изучение истории Православной церкви имеет первостепенное значение для воссоздания целостной картины прошлого украинского народа. Церковным процессам на Волини 20-40-х гг. XX в. принадлежит важная роль в национально-освободительном движении и в возрождении Украинского государства и церкви.

Знание прошлого Украинской церкви нужны и для преодоления многих искусственных стереотипов, препятствующих формированию в Украине демократического гражданского общества. Церковно-исторические исследования раскрывают причины современной межконфессиональной напряженности, выявляют ее истоки и даже предлагают варианты возможных выходов из нее.

Ключевые слова: православная церковь, просвещение на Волини, церковные процессы, церковно-приходские школы.

VOLYN IN THE HISTORY OF ORTHODOX ENLIGHTENMENT (1900-1939's): SCIENTIFIC EXPLORATION

H. A. Rusyn

The article analyzes the history of Orthodox education in Volyn. It is submitted that from the beginning of its existence the Ukrainian Church enjoyed wide autonomy. With the national-state movement, the competition for its independence grew. In the XXth century the national-church movement in Volyn was the part of this process. The Orthodox Church occupies a prominent place in the political, cultural and socio-economic life of the Ukrainian people. For a long time, its role in shaping the national

identity of Ukrainians was artificially ignored, although the church has always been an important means of influencing public consciousness.

It is noted that the Orthodox clergy have made a significant contribution to the development of the cultural sphere of the region. Priests played an important role in raising the general level of education, moral education of their faithful, research into the history of their homeland and monument protection activities.

It was found that changes in regimes and political systems could not shake its authority, because it was associated with the spiritual feelings of man. During the periods of stateless existence of the Ukrainian people, the church supported national and creative processes and as a social organization with a powerful Christian ideology united the people.

The importance of the Orthodox Church in national-political processes was realized by a part of the Ukrainian intelligentsia and other strata, unfolding in the first half of the XXth century the struggle for the return of national characteristics to the church organization.

Therefore, the study of the history of the Orthodox Church is of paramount importance for the reproduction of a holistic picture of the past of the Ukrainian people. Church processes in Volyn 20-40's of the XXth century play an important role in the all-Ukrainian national liberation movement and in the revival of the Ukrainian state and church.

Knowledge of the past of the Ukrainian Church is also needed to overcome many artificial stereotypes that hinder the formation of a democratic civil society in Ukraine. Church-historical research reveals the causes of modern interfaith tensions, finds out its origins and even presents options for possible ways out of it.

Key words: Orthodox Church, enlightenment in Volyn, church processes, church-parish schools.

Русин Галина Андрійвна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки початкової освіти, ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника» (м. Івано-Франківськ, Україна). E-mail: grusyn@gmail.com

Русин Галина Андреевна – кандидат педагогических наук, доцент кафедры педагогики начального образования, ГВУЗ «Прикарпатский национальный университет имени Василия Стефаника» (г. Ивано-Франковск, Украина). E-mail: grusyn@gmail.com

Rusyn Halyna Andriivna – Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor of the Department of Pedagogy of Primary Education, Precarpathian National Vasyl Stefanyk University (Ivano-Frankivsk, Ukraine). E-mail: grusyn@gmail.com